

Flora Culenburgensis

een 19e eeuwse botanisch meesterwerk uit Culemborg

door Wim Rubers en Kees van de Vate

Onlangs verscheen bij het Historisch Genootschap Voet van Oudheusden een Voetnoot over de Flora Culenburgensis, een door Willem Johan Alpherts (1795-1866) tussen 1863 en 1865 vervaardigd tweedelig album met gekleurde afbeeldingen van 204 planten die vervaardigd zijn via een speciale tekentechniek, de zogenaamde natuurzelfdruk. Het bestaan van dit bijzonder fraaie boekwerk was tot voor kort betrekkelijk onbekend. Om hier verandering in te brengen, willen we op deze plaats dan ook graag in NVWC-verband een en ander toelichten.

Voor een link met de Natuur-en Vogelwacht Culemborg met deze flora moeten we teruggaan naar omstreeks 1980. De NVWC is dan inmiddels het eerste lustrum genaderd. Naast een vogelwerkgroep zijn er nog enkele werkgroepen opgericht waaronder een plantenwerkgroep. Een enthousiast clubje met veel excursies, inventarisaties en cursussen. Zoals dat gaat, worden ook bij de excursies rond Culemborg zeldzame planten gevonden en om te weten of het daarbij om nieuwe vindplaatsen gaat moest er onderzoek gedaan worden. Wim Rubers was indertijd werkzaam op het Rijksherbarium in Leiden, het walhalla van de Nederlandse flora. Er was daarmee toegang tot veel vindplaatsgegevens zoals die daar opgeslagen waren in kaartsystemen, op oude IVON-streeplijsten en vooral in de immense bibliotheek.

Mysterieuze tekst

Bij dit onderzoek dook een fiche op met de mysterieuze tekst: Alpherts. Flora Culenburgensis. Navraag bij dr. Leenhouts, de beheerder van de collectie botanische tekeningen en schilderijen (de zgn. Icones-collectie) verschaftte meer informatie. In deze verzameling bevinden zich allerlei kostbare en vaak zeer oude tekeningen en schilderijen van wilde planten die gebruikt zijn voor botanische publicaties. Tegenwoordig zijn ze ondergebracht in Naturalis Biodiversity Center. De term natuurzelfdruk viel en er werd gewezen op de bijzonder hoge kwaliteit van het werk. En Leenhouts kon het weten, want oude schilderkunst was een specialisatie van hem. De twee albums met ingebonden platen die tevoorschijn kwamen, waren verbluffend. Ze hadden de uitstraling van een oud kruidenboek, wat ook nog eens geaccentueerd werd door de uitgebreide teksten over allerlei geneeskundige toepassingen. We wilden er in Culemborg wat mee en enkele jaren later werd er gedacht aan een soort van beperkte facsimile jubileumuitgave voor het 10-jarig bestaan van de NVWC, maar dit bleek helaas financieel niet haalbaar. Het plan raakte in de vergetelheid maar vijf jaar geleden werd het door een studiegroepje van Kees van de Vate, Wim Rubers en Leo van der Kooij weer ter hand genomen, nu in een andere vorm en in samenwerking met het Historisch Genootschap. De botanische wereld was inmiddels wakker geworden. In 2014 was er in het Teylers Museum een expositie geweest over natuurzelfdruk waarbij ook werk van Alpherts getoond werd en in 2015 verscheen bij de KNNV

het boek Botanische Meesterwerken met daarin een hoofdstuk speciaal gewijd aan de Flora Culenburgensis.

Natuurzelfdruk

Natuurzelfdruk, hoe moeten we ons dat voorstellen? Helaas heeft Alpherts er zelf niets over geschreven, maar het was in die tijd wel een beetje in de mode. De volgende werkwijze was toen min of meer gebruikelijk. De plant werd eerst een korte tijd gedroogd in een plantenpers, niet te lang want de stengels moeten buigbaar blijven. Daarna werd ze op een glasplaat gelegd die voorzien was van een laagje grafietpoeder (of ander zwartsel zoals roet) en voorzichtig aangedrukt. Vervolgens werd de plant tussen twee vellen tekenpapier opnieuw aangedrukt op zo'n manier dat vooral de contouren en nerven via het aangekleefde zwartsel overgebracht worden. Een nauwkeurig werkje dat veel oefening vergt. Het resultaat werd verder door Alpherts met aquarel ingekleurd. Voordeel hierbij is dat de verhoudingen gelijk 1:1 goed zijn en heel wat nerfjes er ook goed op staan. Nadeel lijkt toch wel de omslachtigheid en een hoop geknoei, een ervaren tekenaar doet zoiets direct uit de hand. Maar 204 platen in drie seizoenen en het geheel ook nog eens te voorzien van veel tekst: Alpherts was er uiterst bedreven in!

Alpherts was 'stadsdoctor' in Culemborg, een arts in dienst van de gemeente die gratis medische zorg moest geven aan alle armen van de stad, in het bijzonder aan allen die in een instelling waren opgenomen zoals het Elisabeth Weeshuis en het Oudemanhuis. Hij was ook wethouder, ambtenaar van de Burgerlijke stand en nog meer, kortom hij behoorde bij de stedelijke elite die toen Culemborg bestuurde. Hij studeerde medicijnen in Leiden, in welke studie toen de kruidengeneeskunde een grote plaats innam. Daaraan dankte hij zijn botanische interesse, die aan het eind van zijn leven, van 1863 tot 1865, culmineerde in zijn Flora Culenburgensis, een schitterend botanisch plaatwerk van unieke natuurzelfdrukken van planten die hij in en rond Culemborg verzameld heeft.

Culemborgse planten in de tijd van Alpherts

Er is in Alpherts' Flora veel moois te vinden over allerlei bijzondere planten uit de omgeving van Culemborg. Noemenswaardig zijn bijvoorbeeld esdoorngezandvoet, bolderik, gele helmblom, ijzerhard, bilzenkruid, aardaker, stinkende ballote, moeraskartelblad en

Koekoeksbloem, cichorei,
Akkerwinde, zwanenbloem

Natuurzelfdruk, klein hoefblad

De bladeren en stengels vormen een duidelijk voorbeeld van natuurzelfdruk door de gedetailleerde weergave van nervatuur en bladranden. Waarschijnlijk zijn de verschillende stadia van de bloemen (knop, bloem, zaadpluis) er handmatig bij geschilderd. Het geheel is daarmee een mengvorm van druk- en schilderkunst.

karwij. Ook staan er in de tekst leuke wetenswaardigheden zoals bij veldsla. Wij denken misschien dat deze sla een moderniteit uit de supermarkt is, maar in Alpherts tijd werd veldsla ook al gekweekt. Maar hij vond de wilde variant zoals hij die aan de slootkant van de Volencampen aantrof veel 'malscher en aangenamer' dan de in tuinen gekweekte vorm en wist te melden dat wilde veldsla in de Nederbetuwe op bouwland gezocht werd en 'in den winter te Tiel geregeld ter markt gebracht wordt'. En bij krabbenscheer, nu een zeldzame slootplant op plaatsen met kwel, toen door het schonere water algemeen: volgens Alpherts wordt deze steeds meer nuttig gebruikt als meststof voor akkers met aardappels en rogge door ze uit de sloot te halen en onder te ploegen. Zoals steeds stond bij hem niet alleen de schoonheid maar vooral het nut van een plant voorop.

Wie echter een weergave hoopt te vinden van een uitgebreide planteninventarisatie rond 1860 zal teleurgesteld worden. Alpherts ging vooral voor in zijn ogen mooie planten met duidelijke bloemen en voor medicinale planten. Daar zitten wel zeldzaamheden bij maar helaas voor ons is er dan niet steeds een vindplaats bij aangegeven. Grassen, zeggen en planten met kleine bloemen zul je er maar mondjesmaat in vinden. Hij was weliswaar niet bang voor natte voeten, want er staan veel moeras- en waterplanten in, maar helaas kwam hij toch nauwelijks in het drassige achterland van Culemborg en ook van de rivieroever en uiterwaarden ontbreekt er nogal wat. Wel zijn er planten bij uit zijn ruim bemeten tuin aan de Ridderstraat.

De term 'Flora' wordt dus door hem flexibel gehanteerd evenals 'Culenburgensis' want ook planten van elders mochten gerust een

Bijzondere Culemborgse planten: bolderik

Bolderik groeide in Alpherts tijd nog algemeen als akkeronkruid in de roggevelde. Door nieuwe methoden om het zaaizaad te zuiveren is deze prachtige plant geheel verdwenen.

plaatsje krijgen. Zo zijn er mooie platen van bostulp, gele anemoon en droogbloeiende zonder plaatsaanduiding, die waarschijnlijk niet in Culemborg voorkwamen, hoewel ze afkomstig kunnen zijn uit Alpherts eigen tuin of uit de kasteeltuin waar twee van de drie ook nu nog als stinsenplant voorkomen.

'Soortenjager'

Voor het onderzoek naar de flora rond Culemborg uit Alpherts tijd hebben we veel gegevens uit andere bronnen kunnen achterhalen. Zoals het herbarium van zijn zoon Gerard, die tussen 1842 en 1847 veel planten verzamelde bij Culemborg. Zijn planten zijn voor een deel bewaard gebleven in Naturalis, maar een ander deel is in een schoolherbarium in Wageningen terechtgekomen en verloren gegaan.

Floristen die van elders kwamen hadden het speciaal gemunt op zeldzaamheden die in de destijds gangbare plantenboeken vermeld werden voor de Lekdijk tussen Culemborg en Vianen zoals bleek schildzaad (destijds nieuw voor Nederland). Deze soort trok veel floristen, het verschijnsel 'soortenjager' bestond toen kennelijk ook al! Maar schildzaad, torenkruid, rode bremraap en veel andere bijzondere soorten blijken nogal onbestendig te zijn en zijn vaak maar kortstondig aanwezig.

Toen Alpherts aan zijn Flora werkte, veranderde er veel bij Culemborg. De spoordijk werd aangelegd, wat gepaard ging met enorme verplaatsingen van grond. Er was veel zand nodig en de droge graslanden aan de riverdijk en in de uiterwaard moesten het in de zandhonger ontgelden. Een halve eeuw later blijken hierdoor vrijwel alle zeldzaamheden van eertijds verdwenen te zijn.

Grote planten: waterzuring

Grote planten zijn wel wat lastig voor natuurzelfdruk. Bij de Waterzuring werd dit probleem opgelost door een extra lang vel papier uit te klappen.

Raadsel

Als we nu naar de soortenlijsten van toen kijken, stellen ze ons toch voor een raadsel. Bijzondere planten die in recente tijd bij Culemborg gevonden zijn zoals muizenstaart, hongerbloempje, weidegeelster, dauwnetel, waterdrieblad, diverse orchideeën ontbreken op die oude lijsten. Waren ze er nog niet en zijn het dus nieuwkomers of zijn ze over het hoofd gezien? We zullen er waarschijnlijk nooit achter komen. Tot slot moeten we vermelden dat we als samenstellers van de Voetnoot veel plezier beleefd hebben aan het speuren naar oude gegevens en vooral genoten hebben van de prachtige bloemen- en plantenweelde die Alpherts ons via zijn teken- en aquarelwerk nagelaten heeft.

Apart voor leden van de NVWC heeft het bestuur vijftig exemplaren van de Voetnoot over de Flora Culenburgensis aangeschaft. U kunt deze verkrijgen voor een gereduceerde prijs van van 2,50 euro. Mailtje sturen naar post@nvwc.nl.

Titelpagina

